

deden voorstaan. Bij dergelijke vijandschap toch zou vereeniging van staat en kerk leiden tot slavernij der laatste onder den eersten. Maar dit neemt niet weg, dat al het staatkundig worstelen van Groen van Prinsterer in laatster instantie geen ander doel heeft gehad dan in Nederland den waren, d. i. den christelijk-protestantschen staat te vestigen, die zijne voornaamste kracht zou ontleenen aan de samenwerking met de ware d. i. de christelijk-protestantsche kerk. En met dit ideaal voor oogen schreef hij in 1865 nog aan de kiezers: „Van den religiestrijd onzer dagen heb ik ook thans nog gunstige verwachting. Niet omdat ik opwekking van het oude Calvinisme in den vorm van vervlogen tijden tegemoet zie, maar omdat ik het geloofsvertrouwen van Calvijn en van de wolke der getuigen, door alle tijden heen, het geloof in den Vorst des Levens, op dezen rijk gezegenden en lang gespaarden martelaarsbodem nog niet voor uitgedoofd houd”. „De evangelische rotssteen” bleef tot het einde de grondslag van zijne politiek.

Thorbecke en Groen hadden dit ééne gemeen, dat zij beiden de staatkunde bezagen in het licht eener hoogere eenheid. Bij eerstgenoemde was dit de christelijke geest, die overal is; de gemeene bron van alle ontwikkeling van geest en gemoed; de theos-gedachte; God-in-al. Met de kerken echter, als afzonderlijke gestalten van het geloof, had de staat niets te maken dan alleen in zooverre hij ze, om het nut dat zij verspreiden, geldelijk dient te steunen. Voor Groen was die hoogere eenheid Gods Woord, waarvan de hoofdwaarheid het zuiverst wordt teruggevonden in de christelijk-protestantsche kerk, waarmede de staat als christelijk-protestantsche staat dan ook voortdurend moet samenwerken, om aan het volksleven, op politiek gebied, de juiste richting te geven. Hier scheidde hen een onoverkomelijke kloof.

HOOFDSTUK X.

De beteekenis der grondwetsherziening onder Willem II voor de verhouding tusschen staat en kerk.

De regeering van Willem II leidt een nieuw tijdvak in met betrekking tot de verhouding van den staat tot de kerk. De eerste aanleiding hiertoe gaf wél de persoonlijkheid van dezen koning, die een geheel andere dan die zijns vaders was. Deze laatste was de man van het persoonlijk gouvernement; hij beschouwde zich als de landsvader, die regeert volgens de leuze: „niets door, alles voor het volk”. Geheel in de lijn dier gedachten oefende hij ook het beschermheerschap over de kerk uit. Dit hadden zijne vaders gedaan en het was zijne roeping hetzelfde te doen. Het besef van die roeping werd versterkt door de hooge waarde, die hij persoonlijk aan den godsdienst toekende en die hem zeer trouw in zijn kerkbezoek deed zijn.

De handhaving van de organisatie van 1816, door hem volgens overtuiging aan de landskerk geschonken, was voor hem dan ook niet allereerst een staatkundige, maar een religieuze daad. Allereerst was tegenover het nu door de samenvoeging met België zóó versterkte catholicisme de eenheid der hervormde kerk dubbel gewenscht. Door die organisatie nu werd die eenheid der nederlandsch-hervormde kerk verzekerd en deze kon niet anders dan het protestantisme bij ons volk ten goede komen. En deze gedachting was nog begrijpelijker in een tijd, toen op de eischen van speciale gezindheden zoo goed als niet werd gelet en de officieele kerken bovendien met elkander op een bijkans idyllischen voet van eensgezindheid en vrede leefden. Bij dien staat van zaken werd het een zeer natuurlijke zaak geacht, dat de protestantsche vorst de patroon der hervormde kerk was.

Maar andere denkbeelden huisden dienaangaande bij den zoon, koning Willem II. Hij miste ten eenenmale het autocratische van zijn vader ; veeleer was hij zeer gemakkelijk tot anderer gevoelens over te halen en in den regel weinig zelfstandig in zijn oordeel. Ook op godsdienstig gebied miste hij de vaste overtuiging van zijn vader. Voor verschillende indrukken was hij ook hier zeer vatbaar. Fantasie speelde in zijne religieuze voorstellingen een overheerschende rol. Het is zeer begrijpelijk, dat zulk eene natuur in de hervormde kerk veel vond dat hem niet beviel ¹⁾. Hem had in de anglicaansche kerk, die hij vooral in zijne jeugd in Engeland, zóó dikwijls had bezocht, vooral het ritueel, het streelen der zinnelijke gewaarwordingen tot opwekking van het godsdienstig gevoel, aangetrokken — en dit miste hij geheel bij den eeredienst in de hervormde kerk. Bovendien verdroten hem, ongedurig als hij was, de lange preeken, die hij vanwege zijn, door zijn langdurig verblijf in het buitenland betrekkelijk geringe kennis van de nederlandsche taal, ook weinig verstond. Een kapeldienst, in de eigen woning, gelijk de huis-godsdienst der engelsche grooten, die hij vaak met veel stichting had bijgewoond, trok hem het meest aan. Toen hij koning was geworden, organiseerde hij dan ook voor zich en het hof in de zaal van zijn paleis, waar hij de edelste meesterstukken van de schilderkunst bijeengebracht had, de wekelijksche godsdienstoefening. De hervormde gemeente zag den vorst in hare openbare samenkomsten spoedig niet meer.

Ook bracht des konings geestesrichting en zijne geringe kennis van de leer der hervormde kerk hem er toe, hare beteekenis, ook voor het maatschappelijk en staatkundig leven te onderschatten, en tegenover haar de waarde van de leer van andere kerken te verheffen. Sterk kwam dit uit in zijne sympathie voor het mooie, dat hij in de dogmatieke gebondenheid in de roomsche,

¹⁾ Zie : J. Bosscha, Het leven van Willem den Tweede enz., Amsterdam 1852, bldz. 644 vv.

grieksche en anglicaansche kerk vond. Hij juichte het, tot wering van voor maatschappij en staat gevaarlijke vrijdenkerij, toe, dat de roomsche kerk hare leeken het lezen van den bijbel verbood. Vasthoudendheid aan eenmaal vastgestelde dogmata, gelijk die door de grieksche kerk gevorderd en door de anglicaansche kerk aangekweekt werd, had zijn volle sympathie. In dat opzicht hield hij het, als voorheen prins Maurits, met de echte gereformeerden, alleen omdat deze zich dogmatisch gebonden gevoelen. Maar die waardeering vloede uitsluitend voort uit de overweging, dat dergelijke leerstellige waarheden de geesten in toom houden en dientengevolge voor maatschappij en staat nuttig zijn. Hing hiermede zijne sympathie voor de afgescheidenen samen, zijne weinige ingenomenheid met de hervormde kerk, waarin in zijne dagen, eene vrijere denkwijze doorgedrongen en overheerschend was, wordt er des te meer verklaarbaar door. Geheel in overeenstemming met dit standpunt roemde Willem II ook de hiërarchische inrichting zoowel van de roomsche als van de grieksche en anglicaansche kerk. Zij bood een veel krachtiger steun voor de maatschappelijke en staatkundige orde dan de republikeinische vorm der nederlandsch-hervormde kerk.

Was dit alles begrijpelijk bij een man, die zoo goed als nimmer de leer en de inrichting der nederlandsch-hervormde kerk, door zijn leven en in den vreemde en op het oorlogsveld, op de rechte waarde had kunnen leeren schatten, het is even natuurlijk, dat hij veel minder dan zijn vader Willem I gevoelde voor het behoud der traditie van het patronaat door de Oranje's over de nederlandsch-hervormde kerk en hare eenheid, vooral ook als bolwerk tegen Rome. Daarbij kwam eene zekere ridderlijkheid en vriendelijkheid van karakter, die hem er toe drongen de meeningen van andersdenkenden zooveel mogelijk tot haar recht te doen komen, en die hem dan ook er van deden afzien om langer de krijgsmacht ter beschikking te stellen van de vervolgingen der afgescheidenen. Maar wat niet het minst Willem II noopte een gewijzigde verhouding van staat en kerk voor te bereiden, waren de liberale denkbeelden, die zich in de burgerij naar voren drongen en vooral beperking wenschten van de koninklijke macht. Gelijk Van Maanen tijdens Willem I de kracht van het conservatisme was geweest, zoo werd Thorbecke onder Willem II de kracht van het liberalisme. En deze was er op uit om de vorstelijke macht, vooral ook in kerkelijke zaken, te beperken. De kerk moest als zedelijk lichaam hare eigen zaken mogen regelen; maar voor zoover zij, ter wille van de openbare orde of veiligheid, aan het staatsgezag was onderworpen, moest de wet, en niet de koning, daaromtrent voorschriften geven. En hoewel aanvankelijk niet geneigd om de liberalen op dezen weg te volgen, heeft Willem II dit toch ten slotte gedaan. De vrucht daarvan is de grondwet van 1848, ook in 't bijzonder: het hoofdstuk van den godsdienst.

Reeds kort na zijne troonsbeklimming op 7 October 1840 toonde Willem II zijn milderen zin jegens de afgescheidenen. Op 9 Januari 1841 toch vaardigde hij een koninklijk besluit uit, betreffende het toelaten van christelijke afgescheidene gemeenten, dat enkele gunstige afwijkingen van het besluit van Willem I van 5 Juli 1836 bevatte. Daarin verviel namelijk de eisch dat er „een eenigszins aanmerkelijk aantal personen” moest zijn, die een gemeente wilden vormen, zou er van toelating tot vrije uitoefening van hun eeredienst sprake kunnen zijn. Voorts behoefde men de handteekeningen van het adres, waarbij erkenning gevraagd werd, niet meer door den burgemeester te doen certificeeren. Ook was het niet meer noodig, het adres aan den gouverneur der provincie te zenden, maar kon men het terstond aan den koning doen toekomen. Wèl bleven de voorname voorwaarden voor de erkenning, zooals zij in het besluit van 5 Juli 1836 waren neergelegd, bestaan, maar wat tot willekeur en noodelooze plagerij aanleiding kon geven, was er uitgenomen. In zooverre toonde Willem II tegenover de afgescheidenen eenige tegemoetkoming.

Dat deze hun ten goede kwam, bewijst het klimmend aantal erkenningen hunner gemeenten. Waren in 1839 slechts twee gemeenten, namelijk die te Utrecht en Amsterdam en in 1840 slechts drie gemeenten, die te Groningen, Sleswijk en de Werken, en te Schiedam erkend, in 1841 viel dit voorrecht aan 46 en in 1842 aan 51 gemeenten ten deel. Deze cijfers getuigen welsprekend van het mildere tijdvak, dat voor de afgescheidenen was begonnen. Niet alleen werden zij daardoor uitgenoodigd in grooter getale aanvragen tot de Kroon te richten, maar ook de Kroon bleek nu veel meer dan vroeger gezind om daarop gunstig te beschikken. Er woei voor hen kennelijk een gunstiger wind. Het behoeft ons dan ook niet te bevreemden, dat een man als Baron van Pallandt van Keppel, die drie en twintig jaren lang de generale directie voor de zaken der hervormde en andere eerediensten, behalve die der roomsch-catholieken, had gehad en geheel in het schuitje van Willem I voer, zich slecht met dezen nieuwen gang van zaken kon vereenigen en ook daarom zijn ontslag vroeg. Hij werd vervangen door den gewezen ambassadeur te Londen Baron van Zuylen van Nyevelt.

Een nog sterker bewijs van de veranderde houding der regeering tegenover de kerk zou spoedig worden gegeven. Uit reactie tegen de zoogenaamde groninger school, die enkele fundamenteele waarheden der kerk aantastte, begon men in rechtzinnige kringen hier en daar weder bij de synode aan te dringen op handhaving van de leer. Onder die adressen was er één van Ds. B. Moorrees, predikant te Wijk, door meer dan achtduizend personen onderteekend, waarin van de synode gevraagd werd „door handhaving van de Formulieren van eenigheid, door de wederinvoering van het oude onderteekings-formulier, en de herziening der kerkelijke reglementen naar de kerkeorde van Dordrecht, de Gereformeerde Kerk op hare

oude en vaste grondslagen te herstellen". Op dat verzoek ging de synode niet in, omdat zij het juist toejuichte, dat het bestaande formulier noch overeenstemming met al de artikelen der symbolische schriften eischte noch zich met de omhelzing van deze of gene waarheid vergenoegde, maar de leer in het algemeen wilde aangenomen zien „gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk". Het ligt in den aard der zaak dat Ds. Moorrees met deze beschikking allesbehalve tevreden was. Maar wèl is het merkwaardig, dat hij in het volgend jaar 1842 met Ds. C. D. Louis Bähler te Aalst een adres aan den koning zond met het verzoek, dat zijne majesteit de synode op dat besluit zou doen terugkomen of zelf de noodige verordeningen zou uitvaardigen ten einde de hervormde kerk op den ouden voet zou worden hersteld. Van streng gereformeerde zijde toch werd daarmede niet alleen het jus in sacra van den koning erkend, maar zelfs van dezen gevraagd dat hij het hoogste kerkbestuur zou dwingen op een eenmaal genomen beslissing terug te komen. Wij zien hier weder het elfde wat wij naar aanleiding van het adres van de classis van Amsterdam in 1816 hebben opgemerkt, namelijk, dat de gereformeerden er niet aan dachten om het recht des konings, tot uitoefening van het patronaat over de kerk als zoodanig, te betwisten, maar alleen wenschten dat de vorst dit in hunnen geest zou doen.

Het is dan ook nu de regeering, die op haar beurt deze beide gereformeerden predikanten op hare beperkte bevoegdheid tegenover de synode wijst. Zij verklaart zich incompetent om de synode bevelen te geven om de hangende kerkelijke geschillen in dezen of genen geest te beslissen of wèl ze door verordeningen af te doen. Want zij heeft noch een jus in sacra noch een jus circa sacra, *buiten de bestaande reglementaire verordeningen* en de algemeene bevoegdheid en verplichting der regeering om te waken voor de goede orde en veiligheid van den staat. Door de organisatie, die zij de kerk gaf, heeft zij haar eigen recht beperkt en blijft dit beperkt. Een ingrijpen in het werk der synode, gelijk de genoemde gereformeerde predikanten wenschen, zou dan ook eene verloochening van haar eigen vroegere werk zijn. Daarom wijst zij dat verzoek met beslistheid af.

Zij gaat zelfs nog een stap verder en kent de kerk het recht toe, om voortaan de veranderingen, die zij wenscht, in de bestaande *kerkorde* te brengen, terwijl de synode uitsluitend bevoegd is daartoe de vereischte maatregelen te nemen, altijd volgens *de bestaande reglementen*. Maar ook zelfs die reglementen kunnen, wanneer het belang der kerk het vordert, na rijp beraad en wettig kerkelijk overleg, door de synode, *buiten eenigen invloed der regeering*, worden veranderd. En als hare bekrachtiging daarop geëischt wordt, kan deze alleen geweigerd worden op grond van iets, dat strijdig is met de grondwet of met de rust en de veiligheid van den staat.

Geheel in overeenstemming met dit standpunt werd door de

regeering het adres van genoemde predikanten met hare beschikking aan de synode „als de wettig bestaande kerkelijke autoriteit, ten einde in deze naar bevind van zaken te handelen” toegezonden.

Het is duidelijk wat de regeering wil. Eenerzijds wenscht zij geen voortdurende inmenging in de zaken der kerk meer. Willem II begeert niet zijne handen in een wespennest te steken, als waarin zijn vader zich tijdens de beweging der afgescheidenen had bezeerd. De kerk moest voortaan dergelijke kwesties, als de predikanten Moorrees en Bähler hem nu weder hadden voorgelegd, zelf uitmaken. Maar aan den anderen kant bevestigde de regeering de organisatie van 1816 en versterkte zij de positie der synode. Want de bestaande kerkorde mag alleen veranderd worden volgens de bestaande reglementen en de synode is uitsluitend bevoegd daartoe de vereischte maatregelen te nemen. En als somwijlen verandering dier reglementen zelf noodig geacht wordt, is de synode alleen competent deze aan te brengen, al is het na wettig kerkelijk overleg en zoo noodig na bekrachtiging door de kroon. Met de vermindering van den invloed der regeering in de zaken der kerk equivaleert dus de vermeerdering van den invloed der synode. De beschikking van 1 Juli 1842 versterkte dus veeleer de organisatie van 1816 dan dat zij door haar wordt verzwakt.

Kort daarna zou de regeering toonen, dat het haar ernst was met de dispositie van 1 Juli 1842. De synode, door de provinciale kerkbesturen van Noord-Holland, Zeeland, Utrecht en Noord-Brabant daartoe aangezocht, neemt in de zitting van 1843 aan een belangrijke wijziging van het algemeen reglement aan de kroon te vragen. Zij wil namelijk artikel 15, dat geene veranderingen in het algemeen reglement toelaat dan door den koning op voorstel of na voorafgaande overweging bij de synode, aldus veranderd zien dat geene veranderingen in dat reglement zullen kunnen gemaakt worden dan door de synode en dat deze een besluit in dien geest vóór de uitvoering er van, aan den koning ter bekrachtiging zal aanbieden. Naar haren wensch zal dus voortaan niet de koning, maar zij de veranderingen in het algemeen reglement maken. Een belangrijke verschuiving van machtspositie! En toch de regeering haast zich hare sanctie aan dit voorstel te verleenen. Reeds bij koninklijk besluit van 25 Juli 1843 no. 55 staat zij haar recht in dezen aan de synode af.

In dien geest ging Willem II voort. Toen de synode in 1843 besloten had eene commissie der permanente vertegenwoordiging van de nederlandsch-hervormde kerk in het leven te roepen, dat is eene algemeene synodale commissie, door de synode zelf benoemd, en die uit naam der geheele kerk kon spreken en handelen, ter vervanging van de toen bestaande algemeene synodale commissie, ingesteld bij koninklijk besluit van 26 November 1827, en deze commissie in 1844 op de toen aangenomen instructie voor de nieuwe commissie de koninklijke sanctie verzocht, werd deze weder gaarne bij koninklijk besluit van 24 Januari 1845 no. 109 verleend. En dat hoewel het

recht tot benoeming der leden geheel uit de handen van den koning genomen en bij de synode overgebracht werd ! En dat terwijl hare bevoegdheid zoozeer werd uitgebreid, dat zij voortaan de kerkelijke belangen zelfstandig zou moeten voorstaan en bevorderen in alle gevallen, welke behandeling tot de bevoegdheid der synode behoort en geen uitstel tot hare eerstvolgende gewone bijeenkomst zou gedoogen, zonder dat daarbij eenig algemeen of bijzonder belang zoude schade lijden ! Bovendien bewijst menige andere bepaling de meerdere onafhankelijkheid der nieuwe commissie en van den koning en van het ministerieel departement. De regeering vierde den teugel steeds meer.

Toch hield zij dien teugel zelf vast en de kerk toonde dit ook van hare zijde te wenschen. Van de ontkenning van het recht van den vorst op het opperbestuur der kerk was bij deze laatste evenmin sprake als dat de koning er aan dacht van dat recht afstand te doen. Mocht hij de kerk ook al meerdere vrijheid laten dan zijn vader haar had gegund en zich in de uitoefening zijner rechten zeer beperken, sommige daden gaven er duidelijk blijk van, dat hij zich wél degelijk als opperbestuurder der kerk bleef beschouwen. En ook de synode van hare zijde, hoe ingenomen ook met hare meerdere zelfstandigheid, toonde allermint den weg op te willen van de scheiding van kerk en staat. Zij beschouwde het beschermheerschap van den vorst over de kerk nog immer „als een beschermend schild”.

Het eerstgenoemde, namelijk dat ook koning Willem II zich als opperbestuurder der kerk bleef beschouwen, wordt duidelijk bewezen door de koninklijke besluiten van 30 April 1841 no. 69 en 23 Februari 1842 no. 64 betreffende het bestuur der protestantsche kerken in Limburg. Daarin regelt hij eigenmachtig het kerkelijk bestuur in die provincie door de bepaling dat dit niet langer door het provinciaal kerkbestuur van Limburg enz. en door het klassikaal bestuur van Maastricht zal worden uitgeoefend, maar zal worden opgedragen aan een college onder den naam van bestuur der protestantsche kerken in Limburg. En zoowel de president en de secretaris als de leden en de secundi van dat bestuur, hetwelk uit zeven leden zal bestaan, worden door den koning benoemd op voordracht van den minister van staat, belast met de generale directie voor de zaken der hervormde kerk enz. Volgens het koninklijk besluit van 30 April 1841 deed de koning die benoeming onmiddellijk, terwijl de wijze, waarop hij het in het vervolg zou doen, nader zou worden bepaald. Dit geschiedde bij het koninklijk besluit van 23 Februari 1842. Ook toen hield de koning het recht van benoeming aan zich, maar de jaarlijksche vergaderingen van predikanten en ouderlingen in Limburg kregen het recht zestallen op te maken ¹⁾, die dan, door het bestuur der protestantsche kerken

¹⁾ Alleen in geval een lid uit de stad Maastricht moest worden vervangen, werd een *viertal* opgemaakt.

in Limburg in drietallen veranderd, aan het departement voor de zaken der hervormde kerk enz. werden voorgedragen ten einde daaruit aan den koning een voordracht te doen. De benoeming van den president hield de koning ook voortaan geheel aan zich, met dien verstande, dat hij uit de predikanten, die leden van het bestuur waren, moest worden gekozen; die van den secretaris geschiedde door hem uit een drietal, dat genoemd bestuur had opgemaakt.

Geheel deze regeling bewijst dat ook Willem II zijn hoogheidsrecht over de kerk vasthield.

En dat de kerk van nare zijde, ook al wenschte zij meerdere vrijheid van beweging, er niet aan dacht, hem dit te betwisten, toont zoowel hare nieuwe redactie van artikel 15 van het algemeen reglement als de handhaving van tal van andere artikelen, die den koning een overheerschenden invloed verzekerden. Maar bovendien wordt dit bewezen door de door haar in 1844 ontworpen instructie voor de algemeene synodale commissie, waarop 24 Januari 1845 de koninklijke sanctie werd verkregen. Zij behoudt daarin als art. 6 het tweede artikel van het koninklijk besluit tot daarstelling eener algemeene synodale commissie van 26 November 1827, dat zegt, dat die commissie in onmiddellijk verband staat met het ministerie voor de zaken van den hervormden eeredienst, op gelijke wijze als de synode, ook ten aanzien der bijwoning van de vergaderingen, en het verleenen van het visum op alle naar buiten werkende besluiten van belangrijken aard, en dat zij, op de aanvraag van dat ministerie, dit van bericht, consideratiën en advies moet dienen. Bovendien zal de dag harer vergadering door haar moderamen in overleg met het ministerie worden bepaald; buitengewone vergaderingen hebben plaats, als het hoofd van dat ministerie of, met deszelfs voorkennis, haar moderamen het noodig acht. En al heeft de commissie het recht om in buitengewone gewichtige omstandigheden eene buitengewone synode te beleggen, toch mag zij dit alleen doen, „met voorkennis van den koning”. Principieel wenschte de kerk dus allermint de verhouding gewijzigd te zien, zooals deze tot nu toe tusschen den staat en haar had bestaan. Het is zelfs merkwaardig, dat men op het behoud daarvan zooveel prijs stelde, dat 474 predikanten en 490 kerkeraads- en gemeenteleden uit bijna alle provinciën, op grond van de dispositie van 1 Juli 1842 niet zonder vrees dat de staat zich min of meer aan de kerk onttrekken wilde, tal van adressen bij de synode inzonden, waarin zij hun verlangen uitspraken, dat de kerkorde van 1816 zou gehandhaafd blijven. Men erkende dus in groote meerderheid, zoowel in de besturen als in de gemeenten, het soevereine recht van den koning over de kerk der vaders. In aansluiting daarmede wachtte de synode zich er wèl voor om, toen in 1846 eene herziening van het algemeen reglement aan de orde kwam, daaraan het karakter te geven van de samenstelling van een nieuw reglement. Hierdoor toch zou een nieuwe kerkvorm ontstaan, alles op losse schroeven gezet worden

en de wettigheid van den tegenwoordigen kerkvorm en het tegenwoordig kerkbestuur betwistbaar kunnen worden. Men moest om dit te vermijden het algemeen reglement van 1816 laten bestaan en zich bepalen tot het vaststellen van alteratiën, om daarna de gerevideerde artikelen ter bekrachtiging aan den koning aan te bieden. In stede dat men er op uitging om principieel de uitoefening van het hoogheidsrecht door den vorst in kerkelijke zaken af te keuren of aan te tasten, werd dit veeleer door de synode van 1846 bevestigd. Men achtte haar tegenover eene zekere strooming in de kerk een beschermend schild.

Toch zou spoedig blijken, dat dit schild aan de kerk ontvallen zou. Gedurende de jaren van overgang van 1840 tot 1848 kwam de kwestie van eene nieuwe grondwetsherziening in steeds sterker mate de aandacht vragen. De regeering werkte daartoe in zooverre mede, dat zij, door de bekrompen wijze, waarop zij de grondwet van 1840 toepaste, de voorstanders dier herziening te overvloediger gelegenheid schonk om haar gebrekkigheid en achterlijkheid in het licht te stellen. Dezen maakten hiervan ruimschoots gebruik. Door middel van de pers, waarbij de arnhemsche courant op den voorgrond stond, werd krachtig te velde getrokken tegen het persoonlijk gouvernement en de beperking van den volksinvloed. Men achtte deze een struikelblok voor de allernoodigste hervormingen en mitsdien een hinderpaal voor de ontwikkeling der volkswelvaart. Het keurslijf der constitutie van 1840 was te eng geworden voor het opbruisende leven der natie. De ontwakende publieke geest, onder aanvoering van den „grooten” Thorbecke een steeds machtiger factor in het staatkundig leven van ons volk geworden, hielp op geestdriftige wijze aan de verspreiding van dat denkbeeld mede. Straks vonden die stemmen ook weerklank in de tweede kamer. En alzoo werd de grondwetsherziening van 1848 in liberalen geest langzaam maar zeker voorbereid.

Het eerste officieele woord in dien geest werd in 1843 vernomen, toen de beide kamers der staten-generaal besloten in het adres van antwoord op de troonrede de zinsnede op te nemen : „Onder stipte naleving onzer bestaande grondwettelijke instellingen, verwachten wij met vertrouwen, dat de Regering het geschikte tijdstip tot derzelver herziening en verbetering niet zal laten voorbijgaan.” Zonder hierop nader in te gaan, werd door den koning hierop in algemeene bewoordingen geantwoord, dat hij niets zou verzuimen wat zijne overtuiging zou aanwijzen als geschikt en noodzakelijk om tot wezenlijke verbetering van den inwendigen toestand des lands bij te dragen. In het volgend jaar 1844 kwam de zaak in de tweede kamer met meer klem en nadruk ter sprake. Het was naar aanleiding van van Hall's leening- of belastingontwerpen. Verschillende leden, die den oorsprong van den geldelijken nood gelegen achtten in den onvolkomen toestand onzer staatsinrichtingen, poogden de regeering de verklaring te ontlokken, dat zij, na de

regeling der financiën, tot grondwetsherziening zou overgaan. Maar niet alleen deed zij dit niet, maar bovendien gaf zij de noodzakelijkheid daarvan niet toe.

Toch gaf men in de tweede kamer den strijd niet op, te minder nu de verkiezingen verschillende groote voorstanders der herziening als Thorbecke, de Kempnaer, van Heemstra en Storm daarin gebracht hadden. In het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede werd eene zinsnede tot aanbeveling van eene tijdige herziening en verbetering der grondwettige instellingen ingelascht, niettegenstaande men van wege de tegenpartij, ook op grond van de godsdienstige verschillen, die de natie dreigden te verdeelen, elke verandering van de grondslagen van den staat ontried. Zooals bekend is, vereenigde de eerste kamer zich niet met de bewuste zinsnede, omdat volgens haar artikel 227 der grondwet haar het recht daartoe ontzegde. De tweede kamer nam nu dientengevolge de nadere beslissing, dat in één adres de afzonderlijke vermelding van de gevoelens der beide Kamers zou worden opgenomen. Maar de eerste kamer verwierp ook dit en verklaarde, dat zij geen genoegzame reden had gevonden om het laatstelijk haar toegezonden adres van antwoord op de troonrede den koning aan te bieden. De mededeeling daarvan in de tweede kamer leidde, na eenige discussie, tot het aannemen voor eenvoudige kennisgeving. Geen adres van antwoord werd dus ditmaal verzonden. Daarmede was de zaak voorloopig uit.

Wij herhalen „voorloopig”. Want de gevallen beslissing deed negen warme voorstanders der grondwetsherziening, leden der tweede kamer, gebruik maken van het recht van initiatief, dat volgens art. 115 van de grondwet aan de tweede kamer gegeven is. Het waren de heeren J. R. Thorbecke, L. C. Luzac, E. W. van Dam van Isselt, J. H. van Rechteren, J. M. de Kempnaer, L. D. Storm, B. Wichers en S. van Heemstra, die den 9^{en} December 1844 hun voorstel „tot verandering en bijvoeging in de Grondwet” bij de kamer indienden. Zij deden dit op grond van het feit dat de groote meerderheid dier vergadering bij meer dan éene gelegenheid het verlangen naar eene hervorming der grondwet had geopenbaard.

Wat nu het hoofdstuk „van den Godsdienst” betreft, stelden de Negenmannen de volgende veranderingen voor .

Grondwet 1840.

Art. 188. De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd.

Art. 189. *Aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend.*

Voorstel-Thorbecke c. s.

Art. 159. De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd.

Art. 160. *Aan alle Kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend.*

Art. 190. De belijders der onderscheiden Godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en politieke voorregten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.

Art. 191. *Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan in gevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.*

Art. 192. De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd.

Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.

Art. 193. De Koning zorgt dat de toegestane penningen, die voor den openbaren Godsdienst uit 's lands kas worden betaald, tot geene andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn.

Art. 194. De Koning zorgt dat geen Godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt.

Hij zorgt tevens dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.

Art. 161. De belijders der onderscheiden Godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en politieke voorregten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleeden van waardigheden, ambten en bedieningen.

Art. 162. *Alle openbare oefening van Godsdienst wordt toegelaten, voor zoo verre die niet kan worden geacht stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.*

Art. 163. De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd.

Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's Lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.

Art. 164. *De Koning maakt, dat alle Kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat.*

In deze door de Negenmannen geconcipieerde artikelen proeft men den geest en de hand van Thorbecke. Men schrapt in art. 189 het woord „bestaande,” opdat geen twijfel meer mogelijk zij of het ook van toepassing zij op de na 1815 ontstane gezindheden. Tevens snijdt hij voor de toekomst de ruime exegese van „gezindheden”, door Groen gegeven, af, door dit woord te vervangen met „kerkgenootschappen”. De ruime uitlegging, die hij zelf daarentegen, in dienzelfden strijd met Groen, van artikel 191 ten gunste van den staat had gegeven en die hierop neerkwam, dat de instelling en de openbare handeling van kerkgenootschappen geheel onder het gemeene recht vallen, en dus aan dezelfde voorwaarden zijn onderworpen, die ten

opzichte van het openbaar bestaan van andere zedelijke lichamen of vergaderingen worden gesteld, wordt nu door hem in artikel 162 vastgelegd. Art. 193 wordt weggelaten, omdat de koning niet zorgen kan, dat de toegestane penningen tot geen andere dan de aangewezen doeleinden worden besteed, en hij voor het toezicht, dat hij heeft uit te oefenen en de verantwoording, die hij heeft te dragen, het voorschrift in de grondwet niet behoeft. Eindelijk wordt de eerste alinea van art. 194 verwijderd om de merkwaardige reden, dat de gevolgtrekking moet worden vermeden als zouden de maatregelen tot handhaving van de in dat artikel genoemde vrijheid door het koninklijk gezag alleen, met uitsluiting van den wetgever, kunnen worden genomen. En dit kan te minder, omdat, naar Thorbecke's meening, ook in de artikelen 189 en 191 voornamelijk tot den wetgever wordt gesproken. In de tweede alinea is „zorgt” vervangen door „waakt”, omdat daardoor beter de plicht der uitvoerende macht wordt uitgedrukt om gestadig toezicht te oefenen over de handelingen der kerkgenootschappen met betrekking tot de wetten van den staat.

Bij de behandeling van dit voorstel in de tweede kamer werd over dit hoofdstuk „van den godsdienst” niets gezegd. Men kwam trouwens niet eens tot de bespreking der enkele hoofdstukken, omdat na het algemeen debat de vraag : „Wil de Kamer thans een voorstel doen tot verandering en bijvoeging in de Grondwet ?” met 34 tegen 21 stemmen ontkennend werd beantwoord. Bij het schriftelijk overleg echter waren te voren een paar opmerkingen van beteekenis gemaakt. Men was er kennelijk toen reeds bevreesd voor de handen in het wespennest van dit hoofdstuk te steken. Bijna algemeen toch was men van oordeel, dat alleen zeer dringende redenen verandering in dat hoofdstuk konden rechtvaardigen. En wat de bijzondere artikelen aangaat, meende men algemeen, dat de artikelen 189, 191 en 194 onveranderd moesten blijven en de groote meerderheid was met betrekking tot artikel 193 van hetzelfde gevoelen. Het voorstel van de Negenmannen vond dus, voor zoover het 't hoofdstuk van den godsdienst betref, in de kamer zoo goed als geen bijval. Was de meerderheid in het algemeen er tegen, om eenerzijds aan de koninklijke macht de haar nu toekomende rechten te ontnemen en anderzijds aan de kamers eene zoo groote vermeerdering van macht op te dragen door verschillende onderwerpen tot het gebied van de wetgeving te brengen, inzonderheid kantten zich daartegen thans de catholieken, voor wie Willem II zóó welwillend was gezind. Maar toch blijft het voorstel voor de verhouding van den staat tot de kerk van gewicht, ten eerste omdat er uit blijkt, dat Thorbecke in dezen aan zijn standpunt, in 1837 tegenover Groen ingenomen, volkomen trouw was gebleven, en ten andere omdat daarin het beschermheerschap van den vorst over de kerk vervangen werd door het brengen van de kerk onder de wet.

In het volgend zittingsjaar 1845 — 1846 toonde de regeering bij haar

eenmaal ingenomen standpunt, ten aanzien der grondwetsherziening, te volharden. De koning zeide namelijk in de troonrede dien-aangaande : „Bij het vermelden der Grondwet en met terugzigt op het verledene, mag Ik niet nalaten, opnieuw Mijn gevoelen te doen kennen, dat het wijzigen dier Grondwet pligtmatig behoort te berusten op eene overtuiging van noodzakelijkheid. Tot nog toe, Edel Mogende Heeren ! is zoodanige overtuiging bij Mij niet gevestigd ; maar Ik herhaal de verzekering, dat zoodra dit plaats zal hebben, Ik niet zal aarzelen, om daarvan door een voorstel aan Uw Edel Mogenden te doen blijken”. Daarop antwoordden de Staten-Generaal in hun adres : „Het gevoelen van Uwe Majesteit, dat het wijzigen der Grondwet behoort te rusten op eene overtuiging van noodzakelijkheid, is ook geheel dat van de Vertegenwoordigers des Volks. Wij stellen er den meesten prijs op, dat de aandacht van Uwe Majesteit op het aangelegen onderwerp voortdurend gevestigd blijve, en bevelen hetzelfde op nieuw in Hoogst deszelfs bijzondere overweging”. Dit antwoord klonk verzoenend. De ijverige voorstanders der grondwetsherziening waren er dan ook volstrekt niet mede tevreden geweest en hadden, bij monde van den heer de Kempnaer, een amendement voorgesteld, waarin het leedwezen der kamer was uitgedrukt, dat bij Z. M. de overtuiging van de noodzakelijkheid der herziening nog niet gevestigd was. Dat amendement was echter met 40 tegen 11 stemmen verworpen.

In de troonrede van het daarop volgend jaar 1846—1847 werd met geen woord over de grondwetsherziening gesproken. In het adres van antwoord der staten-generaal werd evenwel, al was het wederom in zachte bewoordingen, op de zaak teruggekomen. „Wij koesteren den wensch, dat, met een helderen blik in de wezenlijke behoeften van onzen tijd, al datgene tot stand moge worden gebracht, wat dienen kan om dezelve te bevredigen. Met die behoeften staat de verbetering onzer Staats-instellingen in het naauwste verband. Wij herhalen de meening en de gevoelens, te dien opzigte vroeger geuit, ons verzekerd houdende, dat, wanneer de overtuiging der noodzakelijkheid eener herziening der Grondwet bij Uwe Majesteit zal gevestigd zijn, Hoogstdezelve met vertrouwen in de bedoelingen der Vertegenwoordigers des Volks de vereischte voorstellen aan onze overwegingen zal onderwerpen”. Ook nu had de heer de Kempnaer weder een scherper redactie voorgesteld. Hij wilde namelijk de laatste zinsnede aldus lezen : „Wij vertrouwen, dat de overweging daarvan mede zal werken, om de overtuiging, die bij ons bestaat, ook bij Uwer Majesteit te vestigen, dat de noodzakelijkheid tot herziening der Grondwet aanwezig is”. Doch ook ditmaal werd het amendement verworpen, nu met 33 tegen 15 stemmen. Vooral woog bij de tegenstemmers de vrees, dat bij aanneming de eerste kamer wellicht het adres van antwoord zou verwerpen en alsdan de zaak der grondwetsherziening in het geheel niet ter sprake zou komen.

Toch zou het oogenblik niet verre zijn, dat deze kwam. De vruchteloze pogingen van meer dan één minister van binnenlandsche zaken, om, naar het zesde artikel, in de grondwet van 1840 gebracht, tot eene aldaar bedoelde wet op het stem- en kiesrecht te komen, deden den koning besluiten tot het doen van voorstellen tot wijziging der grondwet. In de troonrede van 1847 werd dit voornemen aangekondigd. Maar de zeer beperkte strekking er van kwam duidelijk uit in de woorden, dat er eene onbetwistbare reden bestond om de bepaling van genoemd artikel der grondwet (art. 6 Grt 1840) te verduidelijken, terwijl, in verband met de zoeven vermelde verklaring, en bij het besef, dat het welzijn van den staat medebracht, om bij diezelfde gelegenheid ook eenige andere bepalingen der grondwet te veranderen, welker wijziging noodig kon worden geacht, daartoe de vereischte voorstellen in den loop der zitting konden worden te gemoet gezien — voorstellen die het bewijs met zich zouden brengen dat Z. M. geene veranderingen schroomde, welke geacht konden worden tot werkelijke, door de ondervinding aangewezen verbeteringen in het staatsbestuur te zullen leiden. Eene poging, door den heer de Kempnaer, met Luzac gedaan, om in het adres van antwoord op eene herziening van de geheele grondwet aan te dringen, mislukte met bijna algemeene stemmen. De koning hield woord. Reeds den 9^{en} Maart 1848 kwamen bij koninklijke boodschap 27 ontwerpen tot verduidelijking en wijziging der grondwet bij de staten-generaal in. Het sprak als van zelf, dat er geen enkel bij was, dat strekte tot wijziging van het hoofdstuk „van den godsdienst”. De regeering had zich namelijk strikt gehouden aan de veranderingen, waarop de meerderheid der tweede kamer tusschen de jaren 1840 en 1845 had aangedrongen en daartoe behoorde hoofdstuk VI van de grondwet niet.

Doch inmiddels had de omwenteling te Parijs plaats gehad en waren er verontrustende berichten over den toestand in België en Duitschland gekomen. Ook hier te lande deden zich onrustbarende verschijnselen voor. Thorbecke en zijne geestverwanten vergaderden Zondag 12 Maart in den Haag, ter bepaling van de houding, die zij bij het afdeulings-onderzoek der 27 ontwerpen zouden aannemen. Het resultaat van hun overleg was, dat door hen een stuk in de afdeelingen zou worden overgelegd om ter kennis der regeering te worden gebracht. Dit stuk stelde, na het uitspreken van wantrouwen in het beleid der ministers, den eisch van eene algemeene herziening der grondwet. Uitdrukkelijk spreken zij daarbij den wensch uit, dat de nieuwe voorstellen in dezen geest zullen uitgaan van den Troon „opdat juist thans in Nederland het tegenovergestelde te dezen opzichte plaats vinde van hetgeen elders, in meer dan één land van Europa gebeurde, en de verkleefdheid van dit volk aan zijnen Koning door nieuw voedsel worde versterkt.”

Onder den invloed van dit alles te zamen, gaf de koning zich gewonnen. Den 13^{en} Maart ontbood hij den voorzitter der tweede

kamer, Mr. W. Boreel van Hogelanden, en deelde dezen mede, dat hij, nu hem was gebleken, dat men ruimere wijzigingen in de grondwet verlangde dan de 27 ontwerpen gaven, de kamer uitnoodigde hare gevoelens en wenschen daaromtrent kenbaar te maken „ten einde zooveel mogelijk daartoe te kunnen toetreden”.

Het verslag dier wenschen werd den 16^{en} Maart in de volle vergadering in comité-generaal voorgelezen en goedgekeurd. Daarop gaf de koning den volgenden dag 17 Maart een besluit, waarbij eene commissie, bestaande uit de heeren Mr. D. Donker Curtius, Mr. J. M. de Kempnaer, Mr. L. C. Luzac, Mr. L. D. Storm en Mr. J. R. Thorbecke, benoemd werd, om, met overweging van de wenschen der tweede kamer, aan den koning een volledig ontwerp van grondwetsherziening voor te dragen en zijne majesteit tevens hare denkbeelden omtrent de samenstelling van een ministerie mede te deelen. Dit laatste was een gevolg van het feit, dat de ministers den dag te voren hun ontslag gevraagd en verkregen hadden. Aan die in de tweede plaats genoemde opdracht heeft de commissie echter, hoofdzakelijk ten gevolge van oneenigheid, niet kunnen voldoen. Zij werd daarom bij besluit van 24 Maart van die opdracht ontheven. Graaf G. Schimmelpenninck aanvaardde die tot samenstelling van een voorloopig ministerie, dat bij besluit van 26 Maart werd benoemd.

Van het eerste deel van hare opdracht kweet de commissie zich echter met grooten spoed. Reeds den 11^{en} April 1848 diende zij een ontwerp der gewijzigde grondwet bij den koning in. Ook stelde zij voor het hoofdstuk „van den godsdienst” enkele belangrijke wijzigingen te doen ondergaan, terwijl in het algemeen de redactie der negenmannen werd overgenomen. De artikelen 157, 158, 159, 160 en 161 waren zoo goed als onveranderd de artikelen 160, 161, 162, 163 en 164 van hun voorstel ¹⁾. Ook bleven,

¹⁾ In artikel 158 werd „politische voorregten” in plaats van „politieke voorregten” gelezen. Alleen over art. 160 was eenig verschil. De staatscommissie had willen lezen: „die in 1814 door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten werden,” inplaats van „thans door de onderscheiden godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende.” Het onderscheid zat hierin, dat de redactie der staatscommissie klopte met de grondwet van 1815. Deze toch had het woord „thans” gebruikende, daarmede bedoeld dat de financieele verhouding zou blijven, zooals deze vóór 1815, dus in 1814 was. In het voorstel der regeering beteekende „thans” dat die verhouding zou blijven, zooals zij vóór 1848 was. Dit maakte onderscheid. Men gevoelde dat zeer goed, maar was te huiverig om aan dit teere punt te raken en nam daarom eenvoudig de oude redactie van 1815 en 1840 over. Vooral de roomschen waren hiermede zeer tevreden. Uit een adres van eenige duizenden roomschen uit N. Brabant bleek hoe voordeelig het voor hen was, dat niet van het jaar 1814, maar van het huidige oogenblik werd gesproken. Ook verschillende predikanten uit de Bommeler- en Tielerwaard e.a. vroegen

gelijk zij gewild hadden, artikel 195 en 196 al. 1 geschrapt. Alleen bevatte artikel 156 eene belangrijke wijziging van het door hen voorgestelde artikel 159 en het bestaande artikel 188 van de grondwet van 1840. Ook werd een nieuw artikel 162 aan de andere toegevoegd.

Het is vreemd, dat, waar de negenmannen artikel 188 onveranderd hadden gelaten, thans met geen enkel woord de wijziging wordt toegelicht. En toch was er groot onderscheid tusschen de woorden van het oude artikel: „De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd” en die van het thans voorgestelde: „Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid”. Het eerstgenoemde sluit alle inquisitie naar geloofsbegrippen uit en is de handhaving van het protestantsch beginsel, dat de vrijheid van private en huiselijke godsdienstoefening steeds hoog hield. Het laatstgenoemde echter bevat de volkomen vrijheid van belijdenis, van het handelen naar godsdienstige begrippen, van de openbare godsdienstoefening, van de propaganda voor godsdienstige beginselen en stellingen, welke deze ook zijn. Het mag inderdaad verwondering baren, dat zulk eene wijziging van beteekenis wordt ingeleid met de weinig of niets zeggende woorden: „De redenen voor de wijziging mogen als bekend en erkend worden aangenomen”.

Een belangrijke aanvulling kreeg het hoofdstuk in artikel 162. „De kerkgemeenten hebben de vrije keus harer leeraren, en het regt van briefwisseling met hare hoofden, gelijk dat, om hunne kerkelijke voorschriften af te kondigen, behoudens de verantwoordelijkheid volgens de strafwet”. Deze afschaffing van het zoogenaamde placet wordt als een gevolg beschouwd van de gelijke bescherming aller kerkgenootschappen, welke artikel 157 verzekert. De onderstand van kerkgemeenten uit de scnatkist wordt geene reden geacht om hare vrijheid van keuze harer leeraren eenigszins te belemmeren. Men meent dat een kerkgenootschap niet in het volle genot zijner erkende inrichting is, wanneer het niet het recht van gemeenschap of briefwisseling met zijne hoofden heeft. En eindelijk oordeelde men de ongehinderde afkondiging van kerkelijke voorschriften der kerkoverheid aan de geloovigen een noodzakelijk deel eener staatsregeling, die de kerkgemeenten als particuliere vereenigingen, vrij om God elk op hare wijze en naar hare

om het behoud van het woord „thans”, omdat als de toestand in 1814 als uitgangspunt werd genomen, zij gevaar liepen de zoogenaamde kinder-, school- en akademiegelden te verliezen, daar het genot hiervan eerst in 1816 algemeen is gemaakt, terwijl vroeger alleen de hervormde predikanten in Holland en Zeeland dit hadden. Thorbecke vooral had, om alle onzekerheid weg te nemen, sterk gepleit voor de vervanging van het woord „thans” door „in 1814” (zie ook Bijdrage tot de herziening der grondwet 1848, bldz. 101—103).

regels te dienen, eerbiedigende, ze enkel als burgerlijke genootschappen aan het gemeene recht wil onderworpen zien. Dit laatste geldt natuurlijk behoudens de verantwoordelijkheid voor storenden invloed op de publieke orde.

Deze bijvoeging zou echter de meeste aanleiding tot strijd geven. Deze begon al terstond, doordien zij mede één der redenen werd, waarom de kabinetsformateur de heer G. Schimmelpenninck den 11^{en} Mei 1848 aan den koning berichtte geen deel meer van het ministerie te kunnen uitmaken en verzocht, hem als president van den raad van ministers en minister van buitenlandsche zaken en financiën te willen ontslaan. Om twee redenen was voor hem dat nieuwe artikel 162 onaannemelijk. Ten eerste, omdat er uit volgde, dat een geestelijke macht buiten den staat hare voorschriften, die de onderfinding leert dat, hoezeer kerkelijk, echter niet altijd eene bloot geestelijke strekking hebben, openlijk kan aanplakken en publiceeren, en daardoor een invloed kan uitoefenen, waartegen de regering niet dan te laat kan op komen. En ten andere, omdat dit artikel in strijd is met het stelsel, dat tot dusverre voor de protestantsche kerk de beste vruchten had gedragen, namelijk dat van het hoogheidsrecht van den vorst over de kerk. Dientengevolge zou de geheele kerkelijke inrichting worden gedesorganiseerd. In elk geval had Schimmelpenninck gewild, dat dit gewichtige punt bij de grondwetsherziening onaangeroerd was gelaten en bij de wet was geregeld.

De koning nam de aanvraag van minister Schimmelpenninck, evenals die van den minister van oorlog Nepheu, die hem volgde, aan.

Ook aan de algemeene synodale commissie kwamen de wijzigingen in het hoofdstuk van den godsdienst bedenkelijk voor. Zelfs was dit in die mate het geval, dat zij, terwijl de voorstellen den 11^{en} April 1848 het licht hadden gezien, reeds den 18^{en} Mei daarover, aan den koning adresseerde. Zij was van meening, dat het beginsel van onbepaalde vrijheid om godsdienstige meeningen te belijden, zooals in artikel 156 werd voorgesteld, de deur wijd open zette voor het verspreiden en inscherpen van zedeloze grondstellingen en onchristelijke denkbeelden. Ook vreesde zij dat de onbepaalde vrijheid om allen godsdienst openbaar uit te oefenen, gelijk artikel 159 der voorstellen zulks wenschte, zou leiden tot het opwekken van religiehaat en burgertwist, waardoor gemakkelijk een burgeroorlog zou kunnen uitbarsten. Maar behalve dat zij deze bezwaren opperde, kwam zij er met nadruk tegenop — evenals minister Schimmelpenninck had gedaan en hem tot heengaan noopte, — dat volgens artikel 162 aan de kerkgemeenten de vrije keuze harer leeraren, het recht van briefwisseling met hare hoofden, en het recht om hunne kerkelijke voorschriften af te kondigen, zou worden gegeven. Daardoor toch zou het zoogenaamde placet, het onvervreemdbaar recht van den koning, de koninklijke sanctie en approbatie in eens vernietigd, de band, die de hervormde kerk weldadig en nauw aan den staat

bindt, verscheurd en de geheele inrichting dier kerk uit haar verband gerukt worden. Ook achtte zij het niet minder bedenkelijk, dat naar de redactie van artikel 160 het genot van traktementen, pensioenen en andere inkomsten door de godsdienstige gezindten of derzelve leeraars thans genoten, tot den stand van zaken in het jaar 1814 zou worden teruggebracht, waarmede alles, wat na 1814 van rijkswege werd toegestaan, zoo dan niet dadelijk ingetrokken, toch geheel los en onzeker scheen gemaakt te worden. Zij oordeelt, dat de vrijlating van het onderwijs naar artikel 183, zonder regeling door de wet, met één slag de schoonste parel aan des konings kroon verbrijzelt, en den roem en het sieraad van Nederland, en de zedelijke kracht van het zelfstandig volksbestaan der natie vernietigt. De wegneming met ééne pennestreek van het recht van collatie zonder schadeloosstelling, volgens art. 2 addit. artt. verg. met art. 162, vindt bij haar niet minder afkeuring, omdat dit recht hoogst weldadig voor de gemeente is, wanneer het op zulk eene liberale en verstandige wijze wordt uitgeoefend, als waarop de koning hierin de laatste jaren voorging. En eindelijk is zij van meening, dat artikel 16, hetwelk het recht om zich te vereenigen, hetwelk het recht tot vrije vergadering insluit, aan geene bepalingen dan tot verzekering der publieke orde bindt, al zou ook de publieke welvaart daaronder te gronde gaan, hoogst bedenkelijk is. Ja, al die bepalingen deden de synodale commissie de toekomst met vrees en kommer te gemoet zien, en zouden ramp en onheil voor de hervormde kerk, den ondergang van Nederland en den val van 's konings troon doen duchten, zoo zij niet, bij het vertrouwen op God, het vertrouwen op den koning mocht vestigen, en zeker verwachten, dat de koning ook naar hare stem zou hooren.

Uit dit adres blijkt duidelijk hoezeer de synodale commissie de voorstellen der grondwetscommissie vreesde met het oog op de belangen der nederlandsch-hervormde kerk. Het geheele stuk ademt een geest van scherp verzet.

Maar de synodale commissie richt zich niet alleen tot den koning. Zij richt zich ook tot de synode en adviseert haar, het concept van revisie van het algemeen reglement, dat zij als synodale commissie het jaar tevoren bij de synode had ingediend, thans niet in dien vorm te behandelen. Er dreigen namelijk groote veranderingen zoowel in den staat als in de betrekking tusschen kerk en staat. Met het oog daarop zal ongetwijfeld het gemaakte concept in zijn geheel niet meer bruikbaar zijn. Daar het echter nog geheel onzeker is op welke wijze de betrekking tusschen staat en kerk ten slotte grondwettig zal worden geregeld, adviseert de synodale commissie de synode of de zaak andermaal in hare handen te stellen of alle stukken in handen te stellen van eene bijzondere, door de synode te benoemen commissie, met last een nieuw ontwerp van revisie op te stellen. De synodale commissie zou dan de finale behandeling der revisie bij de eerstvolgende synode kunnen voorbereiden.

De synode toont in hare vergadering van 14 Juli 1848 accoord te gaan met het advies der synodale commissie om het ontwerp van herziening van het vorige jaar als niet meer bruikbaar te laten rusten. Zij besluit bovendien om in te gaan op het andere voorstel der synodale commissie tot benoeming eener speciale commissie voor het samenstellen van een nieuw concept. In hare vergadering van 17 Juli worden in die commissie benoemd de hoogleeraar Pareau en de predikanten Verwey, Steenmeyer, Monnier en Timmers Verhoeven. En het mag wèl een bewijs heeten van den ernst, waarmede deze commissie de zaken beschouwde, dat zij reeds den 15^{en} Augustus haar rapport aan de synode voorlegde.

De commissie deelt, bij monde van den hoogleeraar Pareau, mede, dat zij bij het ontwerpen van een te herzien algemeen reglement gemeend heeft *twee* beginselen, met elkander nauw verbonden, te moeten volgen. Het *eerste* beginsel is dat *der zelfstandigheid van de kerk in betrekking tot den staat*. Deze laatste houdt op haar toezicht en verleent haar bescherming, zonder echter in te grijpen in het bestuur der kerk zelf. Dit laatste geschiedde desniettemin maar al te zeer, zoolang het bestaand algemeen reglement onveranderd in werking bleef, al verzetten zich de grondwet en de ministerieele dispositie van 1 Juli 1842 daartegen. Nu evenwel de revisie van genoemd reglement ter hand werd genomen, meende de commissie, dat het beginsel der zelfstandigheid van de kerk in betrekking tot den staat in zijne kracht en gevolgen bij al de te maken bepalingen moest worden doorgevoerd. Het tweede beginsel, dat de commissie tot grondslag van haar concept meende te moeten leggen, en dat ten nauwste met het eerste is verbonden, is dat *der zelfstandigheid van de kerk met betrekking tot hare vertegenwoordiging en haar eigen bestuur*. De kerk moet namelijk den grondslag van hare inrichting en haar bestuur in zichzelf zoeken en vinden, en niet van buiten worden bestuurd, en noch geheel noch gedeeltelijk den grond van haar bestuur buiten zich in den staat hebben. Eene vrije kerkelijke verkiezing van hare vertegenwoordigers en bestuurders, uitgaande van de gemeenten zelve, die de kerk uitmaken, is dus noodig. Die vrijheid moet echter noodzakelijk door verlangen naar orde geregeld zijn; handeloosheid toch kan de kerk niet gedoogen. In het concept gaat dus alles niet van eene, van staatswege verordende synode uit, maar rust alles op de gemeenten zelf. In overeenstemming daarmede begint het reglement met de regeling van de belangen der bijzondere plaatselijke gemeenten om van deze voort te gaan tot de gemeenschappelijke aangelegenheden van vele gemeenten te zamen en zoo allengs op te klimmen tot de algemeene belangen der geheele kerk, door de synode te behartigen.

Deze beide beginselen : de zelfstandigheid der kerk in betrekking tot den staat, en de zelfstandigheid der kerk met betrekking tot hare vertegenwoordiging en haar eigen bestuur, die de grondslagen van het concept der commissie uitmaakten, werden door de synode

eenparig aangenomen. Vooraf had het praeadviseerend lid der commissie, Prof. Pareau, aan de vergadering medegedeeld, dat de inmiddels opgetreden minister van protestantschen eeredienst, Mr. S. Baron van Heemstra, van den arbeid der commissie en de plannen der synode in kennis gesteld, verklaard had van een en ander met belangstelling te hebben kennis genomen met de bijvoeging, dat hij „voor 's hands aan de zijde van den Staat geene bezwaren ziet, waardoor de behandeling bij de Synode eenigermate zou kunnen belemmerd worden”.

Dat „voor 's hands” is teekenend. Hoewel Van Heemstra tot het achtstal mannen had behoord, dat zich destijds bij Thorbecke had aangesloten om te komen tot een gemeenschappelijk voorstel van grondwetsherziening en nog in 1848 als Thorbeckiaan te boek stond, scheen hij toch bevreesd, dat de band, die de hervormde kerk aan den staat verbond, weleens te los kon worden. Vandaar liet hij zich over de plannen der synode zeer omzichtig uit. Hij achtte dien band, zooals die destijds bestond, kennelijk voor staat en kerk beide nog te heilzaam. Bij de grondwetsherziening van 1848 sprak hij dit dan ook als minister voor de zaken van den protestantschen eeredienst onomwonden uit.

Den 19^{en} Juni 1848 had de koning namelijk de tweede kamer de hier en daar door de regeering gewijzigde voorstellen der grondwetscommissie aangeboden met een beroep op wederzijdsche inschikkelijkheid en eendracht bij de behandeling er van. De ministers Schimmelpenninck en Nepheu, die hun ontslag hadden aangeboden, waren vervangen door baron A. A. Bentinck, als minister van buitenlandse zaken en generaal-majoor J. H. Voet als minister van oorlog. Mr. L. C. Luzac, die wegens overspanning zijn plaats als minister van binnenlandsche zaken had ingeruimd voor Mr. J. M. de Kempenaer, doch minister van protestantschen eeredienst was gebleven, had spoedig om gezondheidsredenen ook dezen laatsten post moeten opgeven en was, voordat de grondwetsvoorstellen waren ingediend, vervangen door den bovengenoemden heer Van Heemstra. Behalve deze mannen hadden in dit ministerie, dat de grondwetsherziening tot een goed einde zou brengen, zitting: Mr. D. Donker Curtius, minister van justitie, tevens leider van het gereconstrueerde ministerie; Mr. P. P. van Bosse, minister van financiën; Mr. L. A. Lightenvelt, minister voor de zaken van den roomsch-katholieken eeredienst en J. C. Rijk, minister van marine en koloniën.

Wat nu de voorstellen der regeering met betrekking tot het hoofdstuk van den godsdienst betreft, merken wij het volgende op:

Art. 188 zou worden, zooals de grondwetscommissie het had voorgesteld. „Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid”. Alleen kwam er nu de noodzakelijke toelichting bij, dat het bestaande grondwetsartikel de ware bedoeling in het duister liet, omdat het naar de letter slechts de vrijheid van denken toeliet, doch — naar men meende — er de vrijheid van belijden

mede was bedoeld. Om die onzekerheid weg te nemen, had men het artikel: „De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd” door het genoemde vervangen.

Om dezelfde reden had men in het bestaande artikel 189 „godsdienstige gezindheden” door „kerkgenootschappen” vervangen. Daarmede was de onbestemdheid van de uitdrukking „gezindheden” weggenomen. Ook in dit opzicht sluit zich het voorstel der regeering bij dat der grondwetscommissie aan.

In artikel 190 trad „burgerschapsregten” in de plaats van het bestaande „politieke voorregten” en het door de commissie voorgestelde „politische voorregten”. Van de verandering van „*politieke*” in „*burgerschaps*”-regten wordt geen reden opgegeven. Dit geschiedt echter wél van die van „voorregten” in „regten”. Er is namelijk nu geen reden meer om van voorrechten te spreken, nu de rechten der ingezetenen in algemeene trekken door de wetten worden vastgesteld.

In overeenstemming met het voorstel van de grondwetscommissie worden art. 193 en art. 194 al. 1 geschrapt en wordt de tweede alinea van art. 194 gelezen, zooals de commissie die had geredigeerd.

De redactie van het nieuwe artikel 162 der commissie en die van het in wezen zelfde artikel 195 der regeering verschillen eenigermate. Die van het eerstgenoemde luidt aldus: „De kerkgemeenten hebben de vrije keus harer leeraren, en het regt van briefwisseling met hare hoofden, gelijk dat, om hunne kerkelijke voorschriften af te kondigen, behoudens de verantwoordelijkheid volgens de strafwet”. Die van het laatstgenoemde is aldus: „De tusschenkomst der Regering wordt niet vereischt bij de briefwisseling met de hoofden der onderscheidene kerkgenootschappen, noch, behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet, bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften”. Laatstgenoemde redactie is veel logischer dan eerstgenoemde. De staat toch kan geen rechten scheppen voor „kerkgemeenten”, maar alleen zijn tusschenkomst weigeren bij wat in het artikel genoemd wordt. Deed hij het eerste, dan zou hij, in tegenstelling met het geheele streven dat zich in het hoofdstuk „van den godsdienst” bij de grondwetsherziening openbaarde, een jus in sacra uitoefenen. Aan wie de rechten, in het artikel genoemd, toekomen, bepalen de kerken. De staat kan alleen verklaren, dat hij er zich niet meer mede inlaat en het placet prijsgeven. De regeering verdedigt haar standpunt in dezen, door te wijzen op het gevaarlijke van dit wapen. Indien zij er met gestrengheid gebruik van maakt, kan men religie-haat verwachten. Is zij daarentegen mild en er komen ongeregelheden, dan wordt zij deelgenoot van de oorzaken dier ongeregelheden en onmachtig om ze te beteugelen. Het placet is alzoo in de hand der regeering een wapen, dat haar in hare roeping om rust en orde te bewaren, zelve dreigt te kwetsen. Bovendien beroemt de regeering er zich eenigszins op, dat zij, door tegenstand te bieden aan hen die het placet willen behouden en andersdenkenden aan banden willen leggen, toont

onder geen enkel geestelijk gezag hoegenaamd te willen bukken en van genoegzame kracht verzekerd te zijn om alle genootschappen binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten te houden.

Op één punt week echter het voorstel der regeering belangrijk van dat der commissie af, namelijk met betrekking tot artikel 191. Dit artikel luidde :

Art. 191 luidt in de grondwet van 1840: Geene openbare oefening van den Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevale dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen.

Art. 159 luidt in het voorstel der commissie: Alle openbare oefening van godsdienst wordt toegelaten, voor zoverre die niet kan worden geacht eenige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.

(Aldus luidde ook het voorstel der Negemannen).

Art. 165 luidt in het ontwerp der regeering: Alle openbare godsdienstoefeningen binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust.

Onder dezelfde bepaling blijft de openbare godsdienstoefening buiten de gebouwen en besloten plaatsen geoorloofd, waar zij thans naar de wetten en reglementen is toegelaten.

In tweeërlei opzicht is er tusschen het voorstel der commissie en dat der regeering diepgaand verschil. In het voorstel der commissie had „openbare oefening van godsdienst” de uitgebreide beteekenis van „instelling en openbare handeling van kerkgenootschappen”, zoodat de regeering dan de toelating van elk kerkgenootschap en elk zijner openbare handelingen in hare hand had. Dit was geheel in den geest van Thorbecke, die de kerkgenootschappen geheel aan dezelfde voorwaarden als andere zedelijke lichamen of vergaderingen wilde onderworpen zien. Een dergelijke uitlegging wordt nu voor goed afgesneden, doordien het door de regeering voorgestelde artikel door de bijvoeging „binnen gebouwen en besloten plaatsen” uitsluitend blijkt te handelen over de openbare godsdienstoefening der kerkgenootschappen en niet over de kerkgenootschappen zelf.

In de tweede plaats is het recht van optreden van de overheid bij die openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen binnen enger grenzen teruggebracht. Volgens het voorstel der commissie kan zij haar steeds beletten, wanneer naar hare meening de publieke orde en rust gevaar loopen; volgens dat der regeering is haar dit recht onthouden en vermog zij alleen maatregelen te nemen om bij de openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen, over wier toelating zij niets te

zeggen heeft, de openbare orde en rust te verzekeren. Natuurlijk kan de verstoring dezer laatste van dien aard zijn, dat die maatregelen leiden tot beëindiging der godsdienstoefening. Maar nimmer mag de overheid uit vrees voor die verstoring die godsdienstoefening als zoodanig verbieden.

Bij deze beide punten toonde de regeering dus zonneklaar hare begeerte om de inmenging van den staat in de kerk zooveel mogelijk te beperken. Een politievoorschrift, als in artikel 165 door haar werd opgenomen, achtte zij in zake hare houding tot de openbare godsdienstoefeningen voldoende. De kerkgenootschappen verkregen in dezen overigens volkomen vrijheid, minder uit waardeering voor hun streven en werken, dan wèl uit de begeerte ze onder het gemeene recht der zedelijke lichamen te brengen.

In een tweede lid van hetzelfde artikel 165 sprak de regeering zich uit over het al of niet geoorloofde van openbare godsdienst-oefeningen *buiten* de gebouwen en besloten plaatsen. Zij nam daarbij het standpunt in, dat waar deze op dat oogenblik naar de wetten en reglementen waren toegelaten, zij konden blijven voortbestaan, altijd „behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust”. Eene nadere toelichting wordt daarbij niet gegeven.

Dit artikel wijkt dus belangrijk af van dat der grondwetscommissie. Men kon wèl bemerken dat Thorbecke geen deel der regeering uitmaakte. Voor het overige onderscheidde zich evenwel het hoofdstuk zoo goed als niet van dat hetwelk de commissie had geconcipeerd. Maar op enkele punten verschilde het aanmerkelijk van dat der grondwet van 1840.

Ten eerste gaf art. 162 volkomen vrijheid van *belijdenis* van godsdienstige *meeningen*.

Ten tweede hief art. 165 het recht der overheid op om over het houden van openbare godsdienstoefeningen te belissen.

Ten derde ontnamen het nieuwe art. 168 en de nieuwe redactie van art. 165 en de weglating van de art. 193 en 194 al. 1 zoo goed als alle rechten van inmenging in kerkelijke zaken aan den koning in het bijzonder en aan de regeering in het algemeen.

Volgens de schriftelijke gedachtenwisseling tusschen de regeering en de tweede kamer had de meerderheid slechts tegen het voorgestelde artikel 162 overwegend bezwaar. Zij vreesde dat door de onbeperkte vrijheid om zijne godsdienstige meeningen te belijden een wijde deur zou worden opengezet voor het verspreiden van allerlei voor de rust en de orde der maatschappij en de goede zeden verderfelijke leerstellingen en begrippen. Onder den dekmantel van godsdienst zou de voor den staat meest gevaarlijke leer kunnen worden gepredikt. Men wenschte daarom, indien men het tegenwoordige artikel 188 wilde veranderen, de eene of andere bijvoeging, waardoor duidelijk zou uitkomen, dat het belijden van zulke

meeningen aan dezelfde verantwoordelijkheid onderworpen bleef als dat van alle andere meeningen. De regeering was aanvankelijk hiertoe niet bereid. Het sprak toch immers van zelf, dat de dekmantel, waaronder een misdaad gepleegd werd, nooit de misdaad zelf kon wegnemen of onstrafbaar maken. Hoe onschendbaar dus ook de godsdienstige belijdenis mocht zijn, nooit zou die onschendbaarheid de overtreding van de strafwet kunnen dekken. Doch de meerderheid der leden hield voet bij stuk. Want het was juist voor haar zeer twijfelachtig of, indien art. 162 zóó bleef, zou mogen geschieden wat ook de regeering noodzakelijk achtte. Wat toch beteekende *volkomen* vrijheid, als men deze naderhand weder door een strafwet kon beperken? En snedig vroeg men, waarom, indien het van zelf sprak dat die volkomen vrijheid het recht tot het vaststellen van repressieve maatregelen tegen misbruik niet uitsloot, de regeering dan in art. 8, waar zij van de vrijheid van drukpers spreekt, uitdrukkelijk het voorbehoud had gemaakt „behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet”? Bij zulk een krachtig verzet, zoowel wat het klemmende van het betoog als het aantal der tegenstanders betreft, achtte de regeering het geraten toe te geven. Zij voegde bij nota van nadere wijzigingen achter de woorden: „Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid” deze andere „behoudens de bescherming der maatschappij en hare leden tegen de overtreding der strafwet”.

Met het belangrijk voorstel der afschaffing van het placet stond het anders. Ook hiertegen was oppositie, maar de meerderheid verklaarde zich bereid met de regeering mede te gaan, mits met duidelijke woorden in de grondwet werd uitgedrukt dat het afkondigen van kerkelijke voorschriften, zoodra daardoor het staatkundig terrein werd aangeraakt, steeds bereikbaar zou zijn voor de strafwet. De regeering was hiertoe echter niet bereid. Zij achtte namelijk zoodanige bepaling niet op hare plaats in de grondwet. Hare onbepaaldheid zou bovendien tot groote moeilijkheden bij de samenstelling der strafwet aanleiding geven. Het ontwerp heeft inderdaad bepaald al wat het bepalen moest door te zeggen: „behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet”. Nu moet het burgerlijk recht, zoo iemand door eenige afkondiging mocht worden benadeeld, beslissen omtrent de schadeloosstelling, die hij daarvoor kan vorderen. En zoo moet het wetboek van strafrecht beslissen, wanneer òf de staat òf de bijzondere personen strafwaardig zijn aangerand. Bovendien waakt de koning dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat. De meerderheid verklaarde zich door deze toelichting bevredigd.

Met betrekking tot het nieuw voorgestelde artikel 165 rezen geen noemenswaardige bezwaren. Alleen wenschten velen in kennis gesteld te worden met de wetten en reglementen, waarvan in al. 2 wordt gesproken, en met de gemeenten, waar de openbare gods-

dienstoeffening buiten de gebouwen en besloten plaatsen, die men bij deze bepaling op het oog heeft, gebruikelijk is. De regeering voldeed aan dit verzoek door bij de memorie van beantwoording, als bijlage, een nota over te leggen „aanwijzende de verordeningen nopens het houden van openbare processien, alsnog in het Hertogdom Limburg en op sommige plaatsen der provinciën Noordbrabant, Gelderland en Zeeland, van toepassing zijnde” 1).

Eindelijk was bij art. 166, hetzelfde als art. 192 der grondwet van 1840, door verscheidene leden de wensch uitgesproken, dat de toezegging of verzekering van traktementen, pensioenen en andere inkomsten beperkt zou blijven tot hetgeen bij de uitvaardiging van de grondwet van 1815 bestond, te meer omdat hiervoor een bijzon-

1) De nota luidde aldus :

Wet van den 18^{den} Germinal X jaar.

Artikel 45 dier wet verbiedt de godsdienstige plegtigheden *buiten* de kerkgebouwen, in de *steden* alwaar kerken van verschillende gezindheden zijn.

Circulaire van den 30sten Germinal XI jaar.

Houdt de verklaring in, dat het bovengemelde wets-artikel slechts van toepassing is dáár waar, behalve de roomsch-katholyke kerk, *eene protestantsche consistoriale kerk* bestaat, dat is in plaatsen, welke eene *protestantsche bevolking van 6000 zielen* bevatten.

Circulaire van den 29sten Mei 1819, no. 3838.

Hierbij wordt, ingevolge Koninklijk rescript van den 25sten Mei 1819 lett. *k*, het houden van openbare processien *beperkt* tot twee maal in het jaar, daaronder niet begrepen de ommegangen op de *kruisdagen* en op *St. Marcus-dag*.

Missive van den 28sten July 1819, no 3838.

Bevat inlichtingen aan den Gouverneur van Limburg, waaruit blijkt, dat de *twee* toegestane processien (uitgenomen die op de *kruisdagen* en op *St. Marcus-dag*) niet anders mogen plaats hebben dan op *Zondag*.

Circulaire van den 22sten February 1820 no. 4174.

Houdende mededeeling dat Zijne Majesteit, bij rescript van den 17den daar te voren no. 17, veroorloofd heeft, dat de processien, welke niet begrepen zijn in die, welke, volgens de circulaire van den 19sten Mei 1819 no. 3838, zijn toegestaan en daarom binnen de kerkgebouwen moesten besloten blijven, *voor zooveel de dorpen betreft*, kunnen uitgestrekt worden *tot binnen de muren der aan de kerken grenzende kerkhoven*.

Besluit van den 23sten April 1822, litt. W. 4.

Bepaalt, dat het houden van openbare processien zal worden toegelaten in die gemeenten der *noordelijke provinciën*, alwaar zulks *zonder interruptie*, altijd heeft plaats gehad.

N. B. Dit is het geval met sommige gemeenten in Noordbrabant, Gelderland en Zeeland, mitsgaders met de gemeente Laren in Noord-Holland; welke gemeenten uitsluitend eene katholyke bevolking bevatten.

Missive van den 1sten Juny 1822, no. 6208.

Geeft inlichting aan den Gouverneur van Zeeland, onder opmerking, dat het besluit ook van toepassing is met opzigt tot de *begravenis-plegtigheden* en andere *godsdienstige verrigtingen*, welke *buiten* de kerken geschieden.

dere rechtsgrond is te vinden, ontleend aan de handelwijze eener vroegere regeering, die zich van de overgeblevene kerkelijke goederen had meester gemaakt. Voor de sedert 1815 aan de verschillende godsdienstige gezindheden toegelegde sommen kon echter zulk eene reden tot voortdurende verzekering dier traktementen niet worden aangevoerd. Het is zeer merkwaardig, dat ook reeds de toenmalige regeering aan het bestaande artikel niet wilde tornen. Zij weigerde hare hand in dit wespennest te steken en ten aanzien van zulk een teer punt een nieuw geschil op te werpen. Zij maakte zich dan ook van de zaak af met de opmerking : „Vele antecedenten hebben de beteekenis en de strekking van dit artikel aangewezen ; hoogst onvoorzigtig zou het zijn, daarin zelfs eene verandering van woorden te maken.”

Naar de schriftelijke gedachtenwisseling te oordeelen, stond de kans voor de aanneming der door de regeering voorgestelde wijziging van hoofdstuk VI „van den godsdienst” dus zeer goed, al bevatte zij ingrijpende veranderingen van principieelen aard.

De uitkomst heeft deze verwachting niet teleurgesteld. Het geheele hoofdstuk werd, zooals de regeering het had voorgesteld, aangenomen. Alleen over twee punten werd een discussie van beteekenis gevoerd, namelijk over de afschaffing van het recht van placet. Menige stem ging hiertegen op, uit vrees dat de staat, zijn preventief toezicht over de verschillende kerkgenootschappen prijsgevende, zijne onafhankelijkheid inboeten en ondergeschikt worden zou aan de kerk. Zwak was hiertegen het verweer van den minister, dat een preventieve maatregel, al is het bij exceptie, in de grondwet opgenomen, nadeelig is voor den rechtstoestand der maatschappij. Want afgescheiden van de vraag of deze stelling in hare algemeenheid juist is, had diezelfde minister in artikel 161 zelf een preventief toezicht vastgesteld door de bepaling dat de koning *waakt* dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den staat. Voorts was opgemerkt, dat de grondwet zich moet bepalen tot het stellen van algemeene regelen en niet moet treden op het gebied van den wetgever. Indien de noodzakelijkheid bestond om de betrekking van staat en kerk op andere grondslagen te vestigen om reden dat het een of ander kerkgenootschap billijke reden tot klagen had, kon in het vervolg aan de beoordeeling van de nieuwe volksvertegenwoordigers een wetsontwerp daaromtrent worden onderworpen. Doch in elk geval paste eene dergelijke verbodsbepaling in de grondwet niet. De minister antwoordde op deze rechtmatige bedenking niet anders dan met de algemeenheid, die hier zeker allerminst op hare plaats was, dat de afschaffing van het recht van placet, als uitvloeisel van de vrijheid van godsdienst voor allen, grondwettig moest zijn gewaarborgd. Hij liet echter in het midden of daarmede niet werd afgeweken van het vooropgezet beginsel, dat de grondwet slechts algemeene regelen stelt. En hierom ging het juist bij dit

strijdpunt. Ontegenzeglijk stond de oppositie dan ook sterker dan de voorstanders en de regeering. Maar de zucht bij den staat om de banden met de kerk zoo los mogelijk te maken, deed de groote meerderheid partij kiezen voor het stelsel der regeering.

Nog kwam bovendien een zeer belangrijk punt nog even in debat. Het was het voorgestelde artikel 166 over de traktementen, pensioenen en andere inkomsten, dat gelijkloidend was met artikel 192 der bestaande grondwet. Men vroeg namelijk of het de bedoeling der regeering was, door die bepaling de verzekering te geven, dat de staat zou voortgaan met aan elk kerkgenootschap te betalen wat het op dat oogenblik had, en niets meer, echter met dien verstande dat, wanneer de behoefte eener gemeente afnam, de regeering het bedrag *aldaar* naar die mate kon verminderen om dan de bespaarde sommen te doen strekken tot tegemoetkoming in de vermeerderde uitgaven op andere plaatsen, waar de behoefte was toegenomen of ontstaan. Wel was de grondwet in dien zin steeds door de verschillende regeeringen opgevat, maar thans was er reden voor die vraag, omdat de hooge raad den 5^{en} Mei 1848 een arrest had gewezen, waarbij volgens dit college art. 192 van de grondwet medebracht, dat het aantal traktementen moest betaald worden tot dezelfde som en in gelijk getal als in 1815 plaats vond. Met de veranderde behoeften kon en mocht dus niet door de regeering worden gerekend. Al verminderde eene gemeente van tienduizend zielen tot op honderd, dan zou altijd hetzelfde aantal predikanten dezelfde bezoldiging van overheidswege moeten genieten. Dit arrest ging dus lijnrecht in tegen de tot op dat oogenblik gevolgde uitlegging der regeering. Ook den minister, die dit hoofdstuk verdedigde, was dit arrest niet naar den zin. Hij ging dan ook zoo ver van te verklaren, dat de regeering de vroegere uitlegging tot de hare bleef maken met de consequenties, die daaruit voortvloeiden. Eén arrest van den hoogen raad vestigde nog geen jurisprudentie. Zij zou dan ook voortgaan met alle kerkgenootschappen aan traktementen voor leeraren te betalen wat ieder *kerkgenootschap* in 1815 genoot. Daarmede vindiceerde zij derhalve voor zich het recht om de gelden over de gemeenten van een bepaald kerkgenootschap anders te verdeelen dan tot dusverre was geschied en volgens het koninklijk besluit van 29 Juli 1843 eene predikantsplaats onvervuld te laten, wanneer het overblijvende getal predikanten in verhouding tot het zielental der kerkelijke gemeente, naar haar oordeel, voldoende was om in de behoefte van den dienst te voorzien.

Behalve over de afschaffing van het recht van placet werd alleen over deze kwestie bij hoofdstuk VI gedebatteerd. De regeering had dus een gemakkelijke taak. Met 42 tegen 14 werd het in de tweede kamer; met 22 tegen 4 in de eerste kamer, en met 98 tegen 16 stemmen in de dubbele Kamer aangenomen.

Toch moet hier, nu wij meer in het bijzonder de verhouding van den staat tot de nederlandsch-hervormde kerk bespreken,

vooral de aandacht worden gevestigd op eene kwestie, die te midden der discussie over het recht van placet zoowel door den heer Mr. A.E. Baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen in de tweede kamer ¹⁾ als door den heer M. W. Baron van Lynden ²⁾ in de dubbele kamer werd ter sprake gebracht. Eerstgenoemde juichte het beginsel van vrijheid van godsdienst, zooals het in het regeeringsontwerp was ontwikkeld, hartelijk toe, maar kwam nu ook om zijne volledige toepassing ten behoeve der nederlandsch-hervormde kerk vragen. Eene zwarte schets hing hij daarbij van hare gebondenheid aan den staat op. Wil eene gemeente beroepen, zij moet verlot van de regeering hebben en datzelfde verlot heeft zij noodig, wanneer zij den beroepene wil bevestigen. De staat heeft zelfs de kerk geheel georganiseerd en dat nog wèl een staat, die geen godsdienstige belijdenis heeft. Ja, hij ging nog verder en creëerde nieuwe kerkgenootschappen, in de in 1815 bestaande zuidelijke gewesten, in de Oost- en West-Indiën en in de koloniën der maatschappij van weldadigheid. Krachtens de zoo even genoemde organisatie der kerk door den staat, heeft deze de benoeming in handen van de leden van het hoogste kerkbestuur en die van de hoofden van andere kerkelijke besturen. Zelfs benoemt hij de hoogleraren in de theologie, die hen moeten vormen, welke later als leeraren zullen optreden, zonder dat de kerk eenige medezeggenschap heeft. De kerkelijke reglementen worden onderzocht als gewone reglementen van algemeen bestuur en daarna door de regeering al of niet goedgekeurd. Welnu ! met betrekking tot dit alles vraagt hij vrijheid voor de hervormde kerk, eene vrijheid, zooals, van de afkondiging der nieuwe grondwet af, de roomsch-catholieke kerk genieten zal.

In de dubbele tweede kamer sloeg de heer Van Lynden op hetzelfde aanbeeld. Hij vroeg eene vrijheid voor de nederlandsch-hervormde kerk, als die der roomsch-catholieke, als een recht. Wèl wenschte hij niet alle betrekking tusschen de hervormde kerk en den staat verbroken te zien, maar die betrekking moest ophouden een knellende band te zijn. De staat, die meende zich met alles te moeten inlaten, heeft ook haar georganiseerd en in reglementen geboid. Die toestand moet ophouden, althans gewijzigd worden. Vooral eischte hij, dat de staat, bij de benoeming van hoogleraren in de theologie, niet willekeurig zou te werk gaan, maar overeenkomstig de belijdenis der kerk zou handelen. En niet minder vroeg hij van lieverlede afschaffing van het recht van collatie.

Beide mannen betraden hier een spoor, dat Groen van Prinsterer reeds in 1840 in de dubbele kamer had getrokken. Bij de beraad-

¹⁾ In 1847 voor de provincie Zuid-Holland tot lid der tweede kamer gekozen.

²⁾ In 1848 als buitengewoon lid der dubbele tweede kamer door de provincie Gelderland gekozen.

slaging over de conclusie van het verslag omtrent een adres van afgescheidenen op 19 Augustus van dat jaar, had hij in het algemeen de staatkunde der regeering tegenover de kerken aldus besproken en afgekeurd: „De handelwijze der regering is het volgen van eene staatkunde, die, ook in dit opzigt, de toepassing is der heerschende begrippen; eene staatkunde, waardoor de wereldlijke overheid elke kerk zooveel mogelijk onder haar beheer zoekt te brengen; buiten haar bemoeyenissen en op vreemd grondgebied treedt; met den besten wil, om zich buiten theologische geschillen te houden, in de noodzakelijkheid geraakt om er zijdelings, maar niettemin stellig en willekeurig over te beslissen; eene staatkunde, waardoor onze regering, somwijlen met de meest loffelijke bedoeling, zich in België onoverkomelijke zwaarigheden heeft berokkend; en ten gevolge waarvan de onlangs overleden Koning van Pruisen, ten aanzien van Protestanten en Katholieken, in een doolhof van wederkeerige aanmatigingen en grieven gewikkeld, aan zijn opvolger, in dit opzigt, eene zeer moeyelijke taak achtergelaten heeft!” Maar speciaal de betrekking der nederlandsch-hervormde kerk tot den staat had hij in de zitting van 27 Augustus 1840 bij de grondwetswijziging besproken. „Eenmaal” — zoo zeide hij — „en weldra misschien, zal het verbazing wekken dat in deze Vergadering, waar meermalen financieel belang met warmte behandeld is geworden, gedurende 25 jaren geen stem gehoord is ten behoeve eener Kerk, waartoe de groote meerderheid der bevolking behoort, en waarover de Staat zich een, om er niets meer van te zeggen, al te groot gezag toegekend heeft”. En tegen dit laatste kwam hij met te meer beslistheid op, nu de overheid als zoodanig niet meer tot de hervormde kerk behoort. Daardoor dreigt die suprematie zeer gevaarlijk te worden, ja, brengt zij de regeering, ter wille van het stelsel, tot geloofsvervolging. De heer Groen vond te dezen opzichte een opponent in Jhr. Mr. G. Beelaerts van Blokland, lid der tweede kamer voor Holland. Hij bestreed het denkbeeld als zou de nederlandsch-hervormde kerk in 1816 door de regeering zijn opgericht en noemde dit eene historische onnauwkeurigheid. Er was toen slechts eene verandering in het reglement der kerk gemaakt. Maar de heer Groen antwoordde, dat zijn griet hierin bestond, dat men den kerkvorm met het wezen der gezindheid heeft verward, zoodat, terwijl uiterlijke deelneming aan het kerkgenootschap, ook bij de verloochening der belijdenis, zelfs voor leeraar en kerkelijke overheid, als genoegzaam aangemerkt wordt, de regeering daarentegen den meest getrouwen aankleiver van het gereformeerde geloof, wanneer hij bezwaar tegen de nieuwe kerkelijke organisatie heeft, als van de aloude historische gezindheid afgevallen beschouwt.

Was het op Groen's standpunt begrijpelijk, dat hij voor de zelfstandigheid der nederlandsche hervormde kerk in de bres sprong, onbillijk waren de zoeven genoemde tegenstellingen, waarbij hij de regeering verweet, dat zij trouwe aanhangers van het gerefor-

meerde geloof tegenover uiterlijke deelnemers aan het kerkgenootschap atviel, ja vervolgd had. Want door zulk eene tegenstelling had de regeering zich nimmer laten leiden. Nadat de organisatie van 1816 krachtens koninklijk besluit was tot stand gekomen en dus het hervormd kerkgenootschap in dien vorm was gevestigd, kon de staat, die krachtens dien kerkvorm het opperbestuur van dat genootschap had, niet toelaten, dat een groep menschen met die organisatie willekeurig brak en zich toch de eigenlijke hervormde kerk en als zoodanig rechthebbende harer goederen bleef noemen. De regeering trad dan ook tegenover de afgescheidenen op als handhaafster van de toenmalige orde van zaken. Met een voorkeur van hare zijde voor een bepaald geloof had dit niets te maken. In zooverre was Groen's verwijt zeer onbillijk. Maar tevens was dat verwijt in dien mond vreemd. Want diezelfde overheid, wier suprematie over de kerk, juist omdat zij neutraal wil zijn, volgens Groen's eigen oordeel, zeer gevaarlijk is, had dan, naar zijn wil, voor de afgescheidenen partij moeten trekken, omdat zij echt-gereformeerd waren. Dat wil dus zeggen, dat Groen in de handen eener aldus door hem gekwalificeerde overheid de beslissing legt over wie al of niet gereformeerd is, en haar derhalve geheel in strijd met de gereformeerde kerkorde en met de kerkelijke organisatie van 1816 de handhaving der leer opdraagt. Begrijpen wij den strijd van Groen en van Mackay en van Lynden voor de vrijheid en zelfstandigheid der kerk goed, zijn antwoord aan Beelaerts van Blokland, met het verwijt als zou de regeering het gereformeerd geloof beneden de kerkelijke reglementen hebben gesteld, was onbillijk en op zijn eigen standpunt inconsequent.

Trekken wij nu ons oordeel over de wijzigingen in hoofdstuk VI „van den godsdienst” in 1848 in het kort samen, dan blijkt allereerst, dat men den staat zoo los mogelijk van de kerk wilde maken. Niet langer was alleen de volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen, maar ook de volkomen vrijheid van belijdenis van godsdienstige meeningen verzekerd. Daarmede is implicite gelijke bescherming aan alle kerkgenootschappen verleend en uitgesproken, dat geen kerkgenootschap meer erkenning behoeft. Het begrip „belijden” toch sluit ook het in het openbaar optreden, het propageeren in kerkelijke vormen in zich. Kennelijk wilde men dus den staat niet meer voor moeilijkheden plaatsen als zich in 1834 ten aanzien der afgescheidenen hadden voorgedaan. Zonder inmenging der regeering zou men voortaan vrijelijk kerkgenootschappen kunnen oprichten zonder dat deze erkenning behoeften te vragen. Zelfs ging dat verlangen om den staat te ontlasten van kerkelijke bemoeienissen zoo ver, dat men de tusschenkomst der regeering niet langer vereischte bij de briefwisseling met de hoofden der onderscheidene kerkgenootschappen noch bij de afkondiging der kerkelijke voorschriften. Ook deze gebondenheid, die vooral de roomsch-

catholieke kerk betrof, nam dus een einde. Ja, zóó bevreesd was men dat wellicht de eene of andere organieke wet weder op hare beurt de in de grondwet neergelegde vrijheid zou beperken, dat de grondwetgever er tegen waakte de wetgevende macht de eene of andere regeling over te laten. Bovendien beperkte men door de schrapping van de artikelen 193 en 194 al. I van de grondwet van 1840 's konings inmenging in kerkelijke zaken. De grondwetsherziening van 1848 staat derhalve, wat dit hoofdstuk betreft, geheel in het teken van de losmaking van de banden tusschen staat en kerk.

Op een paar punten werd echter een rem aan de genoemde vrijheid aangelegd. Uit vrees, dat de volkomen vrijheid tot het belijden van godsdienstige meeningen zou leiden tot voor den staat bedenkelijke gevolgen, werd in art. 164 der grondwet 1848 achter de woorden: „Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid” gevoegd: „behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der strafwet”. Ook werd in artikel 167 eene beperking in de vrijheid der openbare godsdienstoefening aangebracht, die zelfs de vorige grondwet niet had gekend, maar ook de staatscommissie niet had gewild. Alle openbare godsdienstoefening „binnen gebouwen en besloten plaatsen” wordt thans toegelaten, terwijl die „buiten de gebouwen en besloten plaatsen” alleen geoorloofd blijft „waar zij thans naar de wetten en reglementen is toegelaten”. Dit was iets nieuws en ongetwijfeld eene beperking. Het is zeer waarschijnlijk, dat men tegenover de afschaffing van het recht van placet, die vele protestanten mishaagde, te hunner bevrediging deze bepaling heeft gemaakt, waardoor inzonderheid nieuwe roomsche processies werden gekeerd¹⁾. Aan den anderen kant werd op één punt in dit artikel weer meer vrijheid gegeven, dan de staatscommissie had gewenscht. Had deze namelijk de openbare oefening van godsdienst toegelaten „voor zoover die niet kan worden geacht eenige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen,” de grondwetgever van 1848 liet haar toe „behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust”²⁾. Men gevoelt het onderscheid. In het eerste geval kan elke openbare godsdienstoefening worden belet op grond van vrees voor verstoring van orde en rust; in het laatste geval moet de overheid ten allen tijde beginnen elke openbare godsdienstoefening

1) Blijkens vele ingekomen adressen waren tal van protestanten hiermede niet tevreden en wilden zij alle openbare godsdienstoefeningen buiten gebouwen en besloten plaatsen zien verboden.

2) Menigeen zoowel onder protestanten als roomschen ging dit nog te ver. Men wenschte van protestantsche zijde een redactie in dezen geest: „Geene godsdienstoefening, hetzij in openbare gebouwen of bijzondere huizen, kan belemmerd worden, zoolang die niet is gebleken de publieke orde te verstoren of tot overtreding der wetten te leiden.” De roomschen pleitten voor algeheele vrijheid van openbare godsdienstoefening.

toe te laten, terwijl zij alsdan maatregelen kan treffen ter verzekering der openbare orde en rust. Misschien heeft de regeering door deze mildere bepaling de scherpte van het overigens nieuwe artikel, vooral voor de roomsch-catholieken, eenigermate willen wegnemen.

Behoudens dus de beperkende bepalingen der artikelen 164 en 167, alsmede de financieele betrekkingen volgens artikel 168 liet de staat de kerk bij de grondwet los. Daarin ligt, voor zoover de kerk vrijheid voor hare ontplooiing begeert, iets dat toejuiching verdient. Maar anders wordt de zaak, wanneer wij vragen naar het motief, waardoor de staatslieden van die dagen werden geleid, toen zij de banden tusschen staat en kerk loswikkelden. Want dat motief bestond grotendeels in overschatting van de staats-idee en onderschatting van de kerk-idee. De staat zou zijn eigen ontwikkelingsgang volgen en behoefde op zijn weg de kerk niet meer. De christelijk-protestantsche staat maakte steeds meer plaats voor den neutralen staat. En meer uit eerbied voor de traditie dan uit overtuiging werd in de grondwet nog een speciaal hoofdstuk „van den godsdienst” opgenomen. Want de consequentie eischte dat de kerkgenootschappen als zedelijke lichamen uitsluitend onder het gemeene recht werden gebracht. Tot die consequentie kwam het echter gelukkig niet. Maar de staat heeft zich door de toenemende loswikkeling van de bestaande banden aan geestelijke invloeden onttrokken, die hij in staatsbestuur en wetgeving niet ontberen kan, zoo hij zich althans in historische richting wil ontwikkelen en zich niet wenscht te laten leiden door een waan van den dag ¹⁾. Duidelijk blijkt dit gevaar uit het feit, dat sinds die loswikkeling plaats had en die lijn steeds meer werd verlaten, ook de staatkunde meer en meer wordt beheerscht door een materialistischen modegeest, die het een staatsman steeds moeilijker maakt het roer van het schip van staat te hanteeren.

Bij publicatie van den 14^{en} October 1848 (Stbl. no. 71), betrekkelijk de veranderingen en bijvoegingen, door de wetten van denzelfden dag (Stbl. no. 59 tot en met no. 70), in de grondwet gebracht, had de afkondiging van de nieuwe grondwet plaats. De nieuwe aera in onze staatkundige geschiedenis, ook wat de verhouding van staat en kerk betreft, brak aan.

HOOFDSTUK XI.

Langzaam doorgezette scheiding van staat en kerk onder het eerste ministerie-Thorbecke (1849—1853).

Nadat Willem III, na het onverwacht overlijden van zijn vader op 17 Maart 1849, den 21^{en} dier maand de regeering had aanvaard,

¹⁾ Uit de provincie Groningen werd toen reeds aan de staten-generaal de finale scheiding tusschen kerk en staat verzocht.